

दिगंबर पंथाचे आगमसाहित्य

परंतु हे ‘ वलभी संकलन ’ फक्त श्वेतांबर पंथीय जैनांनाच मान्य आहे. दिगंबर पंथीय जैन उपर्युक्त आगम - साहित्य अधिकृत मानावयास बिलकुल तयार नाहीत. कारण त्यांच्या मते भगवान महावीरांच्या निर्वाणानंतर जवळ जवळ एक हजार वर्षे लोटून गेल्यावर केवळ स्मृतीच्या आधारावर लिपिबद्ध केलेल्या या साहित्यात कित्येक इतर मते अगर सिध्दान्त भगवान महावीरांच्या नावावर समाविष्ट केले गेले असण्याचा संभव अधिक आहे. तसेच पहिल्या ‘ पाटलीपुत्र परिषदे ’ त संकलित केलेले आगम ग्रंथदेखील दिगंबर पंथीय जेन प्रमाणभूत न मानता ते ग्रंथ एकपक्षीय आहेत असे समजतात. कारण ज्यांना आगमाचे संपूर्ण ज्ञान होते असे ‘ श्रुतकेवली ’ आचार्य भद्रबाहू आपल्या विशाल साधुसंघासह दक्षिण भारतात असताना त्यांच्या अनुपस्थितीत पाटलीपुत्राची पहिली परिषद भरली होती. म्हणून दिगंबरांचे आगम साहित्य स्वतंत्र आहे व त्यात नंतरच्या काळात लिहिल्या गेलेल्या ग्रंथांचाही समावेश केला जातो. या आगम साहित्याचे चार प्रमुख भाग पाडले गेले आहेत.

१) प्रथमानुयोग ----- यात तीर्थकरादी महापुरुषांच्या चरित्रांचा व पुराणग्रंथांचा समावेश होतो. उदा. ---- पञ्चपुराण, हरिवंशपुराण, इ.

२) करणानुयोग ----- विश्वविज्ञानविषयक आणि चतुर्गती आदी संबंधीच्या वर्णनाचे ग्रंथ यात येतात. उदा. ---- तिलोयपण्णति, त्रिलोकसार, इ.

३) चरणानुयोग ----- मुनिधर्म व श्रावकर्धम यांतील आचारपद्धती, संस्कारादी विधी व दोषविशुद्धीच्या मार्गासंबंधीच्या निरु पण करणारे ग्रंथ या सदरात समाविष्ट होतात. उदा. ---- मूलाचार, भगवती आराधना, रयणसार, इ.

४) द्रव्यानुयोग ----- जीव - अजीव आदी सप्त तत्त्वे, षड्द्रव्ये, अष्टविध कर्म इत्यादी मूलभूत बाबीसंबंधी सांगोपांग विवेचन करणारे ग्रंथ व त्यांवरील टीका, भाष्य, इत्यादिकांचा या

विभागात समावेश होतो. उदा. षट्खंडागम, कषायप्राभृत, प्रवचनसार, समयसार, तत्त्वार्थसूत्र, राजवार्तिकालंकार, धवला आदी टीका इ.

दिगंबर पंथीय जैनांचे हे आगम साहित्य प्राचीन व विशाल असले तरी ते श्वेतांबर जैन प्रमाणभूत मानीत नाहीत.

प्रयत्नांची असफलता

अशा रीतीने वीर - वाणी संकलनाचे झालेले तिन्ही प्रयत्न अगदी असफल झाले. पाटलीपुत्र व मथुरा या दोन परिषदांमध्ये संकलित केलेले साहित्य दारुण दुष्काळामुळे नष्ट झाले आणि वलभी येथे झालेल्या तिसऱ्या परिषदेतील संकलित साहित्याला श्वेतांबर पंथीय जैनांचीच तेवढी मान्यता मिळाली व दिगंबर पंथीय जैनांच्या पुरातन आगम साहित्याचीदेखील तीच गत झाली व ते साहित्य श्वेतांबर पंथीय जैनांकडून आधारभूत मानले गेले नाही. पुढे कालांतराने श्वेतांबर मूर्तिपूजक, स्थानकवासी व तेरापंथी असे तीन भेद निर्माण झाले व ते इतके वाढले की त्यांना विशिष्ट व वेगळ्या पंथांचे रचना प आहे, म्हणून जैन धर्मातील पंथांची संख्या दोन वर्ळ न चारावर गेली. याप्रकारे जैन धर्मात दिगंबर, श्वेतांबर (मूर्तिपूजक), स्थानकवासी व तेरापंथी असे चार प्रमुख पंथ अस्तित्वात आले. तेव्हा ही पंथांची संख्या वाढून दुप्पट झाल्याने सर्व पंथांची संपूर्ण मान्यता असलेला एखादा आधारभूत धर्मग्रंथ उपलब्ध होण्याची शक्यता पार दुरावली गेली ; एवढेच नव्हेतर त्या दृष्टीने चारी पंथांना परिषदेच्या रूपाने एकत्रित आणण्याचा प्रयत्नदेखील केला गेला नाही. त्यामुळे वीर - वाणी संकलनाच्या बाबतीत वलभी परिषदेनंतर कित्येक शतके काहीच प्रगती होऊ शकली नाही आणि विविध पंथीय जैनांना सर्वमान्य होईल असा एकही प्रमाणभूत धर्मग्रंथ उपलब्ध होऊ शकला नाही. ही चिंतनीय व दुःखद परिस्थिती भगवान महावीरांच्या निर्वाणानंतर अडीच हजार वर्षांपर्यंत तशीच चालू राहिली.

‘ समणसुत्तम् ’ ग्रंथाची निष्पत्ती

जैनांच्या शतकानुशतकांच्या प्रदीर्घ इतिहासामध्ये सर्व जैनांना संमत होईल असा एखादाही धर्मग्रंथ असू नये या दारू ण वस्तुस्थितीची बोचणी जैन व इतर धर्मातील श्रेष्ठ विचारवंतांना अगदी तीव्रतेने जाणवत होती.

पण ही वस्तुस्थिती बदलण्यासाठी कुणी प्रत्यक्ष पुढाकार मात्र घेत नह्ते. विशेष आश्चर्याची गोष्ट ही की या बाबतीत भारताचे आधुनिक काळातील थोर संत व विचारवंत आचार्य विनोबाजी यांनी पुढाकार घेऊन आपल्या सर्वसेवा संघातर्फे मनः पूर्वक प्रयत्न केले आणि त्यात ते अगदी थोड्या कालावधीत व संपूर्णपणे यशस्वी झाले. सर्वोदय, सर्वधर्मसमभाव व समन्वय या विचारप्रणालीचे महनीय प्रवक्ते व श्रेष्ठ पुरस्कर्ते आचार्य विनोबाजी यांनी हिंदू, इस्लाम, खिश्चन व बौद्ध धर्मासंबंधीचे सार - संकलनात्मक व जनमान्य ग्रंथ तयार करण्यात विशेष यश संपादन केले असल्याने जैन धर्माचाही परिचायक, समन्वयात्मक व सर्वमान्य ग्रंथ निर्माण व्हावा अशी त्यांची आंतरिक तीव्र इच्छा होती. ही आपली भावना व्यक्त करताना आचार्य विनोबा यांनी जैन समाजाला खालीलप्रमाणे आवाहन केले, ‘धम्मपद कालमान्य हो चुका है ऐ महावीर की वाणी भी हो सकती है ऐ अगर जैन समाज एक विद्वत्परिषद के जरिये पूरी छानबीन के साथ वचनों का और उनके क्रम का निश्चय करके एक प्रमाणभूत संग्रह लोगों के सामने रखे ऐ मेरा जैन समाज को यह एक विशेष सुझाव है ऐ अगर इस सूचना पर अमल किया गया तो जैन - विचार के प्रचार के लिए जो अनेक किताबें लिखी जाती हैं, उनसे अधिक उपयोग उसका होगा ऐ ’

‘ समणसुत्तम् ’ चे पूर्वरूप

आचार्य विनोबाजी यांनी १९७२ साली केलेल्या या आवाहनाचा व दिलेल्या प्रेरणेचा जैन विद्वानांवर इष्ट तो परिणाम झाला. समन्वयात्मक दृष्टिकोनातून काही विधायक कार्य करावे असे त्यांना तीव्रतेने वाटू लागले. अशा अनुकूल वातावरणात आचार्य विनोबाजी यांनी आपली सूचना उत्तर प्रदेशाच्या पानिपत गावचे महान साधक, बालब्रह्मचारी व प्रथितयश जैन कोशकार श्री. जिनेंन्द्र वर्णी यांच्यापुढे आस्थापूर्वक मांडली आणि विविध धर्माचे खोल अध्ययन केलेल्या व

अनेकान्तवादी संस्कारांनी प्रभावित झालेल्या श्री जिनेन्द्र वर्णोनी त्या सूचनेला प्रतिसाद देण्याचे आनदाने मान्य केले. त्यानुसार लवकरच कामाला सुरुवात झाली. जानेवारी १९७३ मध्ये पवनारच्या ब्रह्मविद्या मंदिरात आचार्य विनोबाजी व ब्र. श्री. जिनेन्द्र वर्णोजी यांची दोन दिवस अभिप्रेत ग्रंथाचे स्वरूप व व्याप्ती यांविषयी सविस्तर चर्चा झाली. या चर्चेच्या अनुरोधाने ब्र. वर्णोजीनी अत्यंत परिश्रम घेऊन ४३० गाथा हे नाव दिले. तो ग्रंथ दिनांक ११ सप्टेंबर, १९७३ रोजी आचार्य विनोबाजीना सादर केला. त्यांनंतर वाराणसीच्या सर्व - सेवा संघाने त्याच्या १००० प्रती जैनांच्या चारही पंथांचे आचार्य, मुनी व विद्वान यांच्याकडे अभिप्राय व सूचना देण्यासाठी मोफत पाठवून दिल्या. या नवीन उपक्रमाचे सर्वांनी स्वागत केले आणि अनेक साधू व प्रतिष्ठित विद्वान यांनी आरथापूर्वक लक्ष घालून बन्याच सूचना केल्या. तसेच अहमदाबादचे ख्यातनाम पं. दलसुखभाई मालवणिया यांनी ५७० गाथा किंवा श्लोक असलेले एक नवीन संकलन विचारार्थ तयार केले. शिवाय अध्यात्मसंत कानजी स्वामी यांच्या प्रेरणेने जयपूरच प्रख्यात पं. डॉ. हुकुमचंद भारिल्ल यांनी बन्याच नवीन गाथा सुचविल्या आणि उदयपूरचे प्रसिद्ध पं. डॉ. कमलचंदजी सोगानी यांनी काही उपयुक्त सूचना केल्या. अशा रीतीने आलेल्या प्रतिक्रियांचा, नवीन संकलनाचा, सुचविलेल्या गाथांचा व सूचनांचा साकल्याने व लक्षपूर्वक विचार करू न ब्र. जिनेन्द्र वर्णोजी यांनी ८०७ गाथा किंवा श्लोक असलेले संकलन तयार केले व त्याला ‘ जैन धर्म - सार ’ ऐवजी ‘ जिणधम्म ’ हे नाव दिले.

अनेकांच्या परिश्रमांनी साकार झालेले हे ‘ जिणधम्म ’ संकलन सर्व - सेवा संघातर्फे दिल्ली येथे दि. २९ व ३० नोव्हेंबर, १९७४ रोजी जैनांच्या चारी पंथांचे आचार्य, साधू, साध्वी, विद्वान, नेते व कार्यकर्ते यांच्या खास भरविण्यात आलेल्या प्रातिनिधिक परिषदेत सर्वांच्या विचारार्थ ठेवण्यात आले. ही ‘ दिल्ली परिषद ’ ऐतिहासिक स्वरूप पाची व अतिशय महत्त्वाची होती. कारण जैनांच्या इतिहासातील तिसऱ्या वलभी परिषदेनंतर १५०० वर्षांनी ही भरली होती आणि तिच्यात सर्व पंथांचे मान्यवर मुनी व श्रावक असे जवळजवळ ३०० लोक सहभागी झाले होते. या ‘ दिल्ली परिषदे ’ च्या एकूण चार बैठकी तेरापंथीयांचे केन्द्रस्थान ‘ जैन बालाश्रम ’ येथे दिगंबर पंथीय मुनी श्री विद्यानंदजी, श्वेतांबर (मूर्तिपूजक) पंथीय मुनी श्री. सुशीलकुमारजी, स्थानकवासी पंथीय

मुनी श्री. जनकविजयजी आणि तेरापंथीय मुनी श्री. नथमलजी यांच्या अध्यक्षतेखाली संपन्न इ गाल्या. या चार बैठकांमध्ये ‘ जिणधम्म ’ यास संकलन ग्रंथाचे गाथावर वाचन करण्यात आले आणि त्यावेळी झालेल्या विस्तृत चर्चेत उपस्थित आचार्य, मुनी व विद्वान यांनी विशेष आस्था दाखवून आपापले समीक्षात्मक व समालोचनात्मक विचार प्रस्तुत केले. अनेक विधायक सूचना सादर केल्या. या चर्चेच्या अनुरोधाने ‘ जिणधम्म ’ ग्रंथात परिशोधन किंवा फेरबदल करू न तयार होणाऱ्या ग्रंथाला ‘ समणसुत्तम् ’ म्हणजे ‘ श्रमणसूत्रम् ’ असे अन्वर्थक नाव निश्चित करू न दिल्ली परिषदेने दिनांक ३० नोव्हेंबर, १९७४ रोजी आपली संपूर्ण स्वीकृती दिली आणि या परिशोधनाच्या कामाची सर्व जबाबदारी चार बैठकांचे अध्यक्ष असलेले चार पंथांचे मान्यवर मुनिश्री व ग्रंथ - संकलनकर्ता ब्र. जिनेंद्र वर्णीजी यांजवर सोपविण्यात आली. या सर्वांनी दिनांक १ डिसेंबर, १९७४ पासून एक आठवडाभर वारंवार बैठका घेऊन व अतिशय गंभीरपणे विचार करू न संकलित करावयाच्या गाथांची निवड, संख्या व विषयावर क्रम ठरविला आणि ७५६ गाथा किंवा श्लोक असलेला ‘ समणसुत्तम् ’ हा सर्वमान्य ग्रंथ दिनांक ७ डिसेंबर, १९७४ रोजी संपूर्ण तयार केला. या ‘ समणसुत्तम् ’ ग्रंथाला दिनांक १२ डिसेंबर, १९७४ रोजी आचार्य विनोबाजी यांची स्वीकृती मिळाली आणि तो ग्रंथ वाराणसीच्या सर्व - सेवा संघातर्फे २५०० व्या निर्वाण महोत्सव वर्षातील भगवान महावीर जयंतीच्या शुभदिनी म्हणजे चैत्र शुद्ध १३, वीरनिर्वाण संवत् २५०१ किंवा २४ एप्रिल, १९७५ रोजी भारतभर अनेक ठिकाणी एकाच वेळी प्रकाशित करण्यात आला. अशा रीतीने ‘ समणसुत्तम् ’ ची निष्पत्ती ही निर्वाणमहोत्सव वर्षातील सर्वात उल्लेखनीय व उपयुक्त उपलब्धी ठरली.

‘ समणसुत्तम् ’ चे स्वरूप महत्त्व

जैन धर्मातील सर्व पंथीयांना मान्य असलेल्या या अभूतपूर्व ग्रंथाला ‘ जैन धर्मसार ’ किंवा ‘ जिणधम्म ’ या नावाएवजी ‘ समणसुत्तम् ’ हे अर्धमागधी - प्राकृत भाषेतील नाव सर्वांच्या संमतीने देण्यात आले. ‘ समणसुत्तम् ’ शब्दाचे संस्कृत रू पांतर ‘ श्रमणसूत्रम् ’ होय आणि याचा अर्थ ‘ श्रमण भगवान महावीर यांचे सूत्र किंवा सूक्त किंवा श्रुत किंवा वाणी किंवा

प्रमाणवाक्य ' असा होतो. भगवान महावीरांनी मगध देशातील त्या वेळच्या ' अर्धमागधी - प्राकृत ' या लोकभाषेत सामान्य जनांना धर्मोपदेश केला असल्याने त्याच भाषेत ग्रंथाचे नाव निश्चित करण्यात दिल्ली परिषदेने मोठे औचित्य दाखविले. तसेच ग्रंथात संकलित केलेल्या गाथा किंवा श्लोक देखील भगवान महावीरांनी वापर केलेल्या ' अर्धमागधी - प्राकृती ' व ' शौरसेनी - प्राकृत ' या दोन प्रकारच्या ' प्राकृत ' भाषांतील आहेत. ग्रंथात संकलित केलेल्या प्राकृत गाथा अत्यंत शुद्ध स्वरू पात देण्याचा कटाक्षाने प्रयत्न करण्यात आला आणि या कामी पं. कैलासचंद्रजी शास्त्री, पं. बेचरदासजी दोशी व मुनिश्री नथमलजी यांनी खास परिश्रम घेतले. शिवाय सर्व प्राकृत गाथांचे संस्कृत रू पांतर देखील देण्यात आले असून ते रू पांतर विनचूक होण्याची दक्षता पं. बेचरदासजी दोशी यांनी घेतली. त्याचप्रमाणे प्राकृत गाथांचा हिन्दी अनुवाद देण्याचे अवघड काम पं. कैलासचंद्रजी शास्त्री यांनी सरळ मूलानुगामी अनुवाद करू न अगदी यशस्वी रीतीने पार पाडले.

' समणसुत्तम् ' ग्रंथात एकूण ७५६ गाथा समाविष्ट केल्या आहेत. जैन धर्मात तत्त्वांच्या संदर्भात ७ आणि गुणांच्या संदर्भात १०८ असे दोन आकडे पवित्र मानले आहेत. म्हणून ७ व १०८ या दोन आकड्यांचा गुणाकार करू न आलेल्या ७५६ या संख्येला विशेष महत्त्व असल्याने ' समणसुत्तम् ' ग्रंथातील गाथांची संख्या ७५६ ठरविण्यात आली. विशेष म्हणजे या सर्व गाथा गेय असून पाठांतर करण्यास अतिशय योग्य आहेत. तसेच या गाथांचे संकलन मुख्यतः अत्यंत प्राचीन अशा मूलग्रंथांतून केले आहे, म्हणून ' समणसुत्तम् ' हा ग्रंथ आगम ग्रंथाप्रमाणे आधारभूत किंवा प्रमाणभूत झाला आहे.

चार प्रमुख खंड

' समणसुत्तम् ' ग्रंथात जैन तत्त्वज्ञानाच्या मूलभूत सारभूत गोष्टी क्रमपूर्वक व थोडवयात संकलित करण्यात आल्या आहेत. विषयनिरु पणाच्या दृष्टिकोनातून ' समणसुत्तम् ' ग्रंथाचे १) ज्योतिर्मुख, २) मोक्षमार्ग, ३) तत्त्व - दर्शन व ४) स्याद्वाद असे चार प्रमुख खंड पाडले असून

त्यांची एकूण ४४ प्रकरणांमध्ये विभागणी करण्यात आली आहे. ग्रंथाच्या ‘ ज्योतिर्मुख ’ या पहिल्या खंडात मानवाने भौतिक किंवा बाह्य जीवन यावर नियंत्रण ठेवून अभ्यंतर जीवनाला महत्त्व द्यावे अशी प्रेरणा दिली आहे; तर ‘ मोक्षमार्ग ’ या दुसऱ्या खंडात मोक्षप्राप्तीला आवश्यक अशा सम्यक्दर्शन, सम्यक्ज्ञान व सम्यक्चारित्र या रत्नत्रयाचे विवेचन केले आहे. तसेच ‘ तत्त्वदर्शन ’ या तिसऱ्या खंडात जीव, अजीव आदी सात तत्त्वे व षट्द्रव्ये यांचा परिचय देऊन विश्वसृष्टीसंबंधीचा विशिष्ट दृष्टिकोन विशद करू न सांगितला आहे. त्याचप्रमाणे ‘ स्याद्वाद ’ या चौथ्या खंडात जैन - दर्शनातील सप्तभंगी, प्रमाण, नय व निक्षेप यांसारख्या गूढ व गंभीर विषयांचे सरळ व सोप्या भाषेत संक्षिप्त रीतीने निरू पण करण्यात आले आहे. शेवटी ‘ वीरस्तवन ’ देऊन ‘ समणसुत्तम् ’ ग्रंथाची समाप्ती करण्यात आली आहे.

अशा रीतीने ‘ समणसुत्तम् ’ ग्रंथाचे ४ खंड अगर ७५६ गाथा यांमधून जैन धर्म, तत्त्वज्ञान व आचारमार्ग यांचा सर्वांगीण परिचय संक्षेप रू पाने देण्यात आला आहे. जैन वाड्मय अतिशय विपुल व समृद्ध असून त्यात प्रत्येक विषयावर अनेक अधिकृत व उपयुक्त ग्रंथ उपलब्ध आहेत. जैन धर्माचा सूक्ष्म अभ्यास करणाऱ्यांना या सर्व ग्रंथांचे सखोल अध्ययन करणे अगदी आवश्यक असते. परंतु हे ग्रंथ पुष्कळदा जैन धर्माच्या पण सांप्रदायिक दृष्टिकोनातून लिहिले गेले आहेत असे आढळून येते. अशा परिस्थितीत कोणताही सांप्रदायिक अभिनिवेश न बाळगता जैन धर्मातील सिध्दान्त व आचारप्रणाली यांचा सामान्य लोकांना परिचय करू न देणाऱ्या एखाद्या मौलिक व प्रातिनिधिक ग्रंथाची अत्यंत आवश्यकता होती. ‘ समणसुत्तम् ’ या आगमस्वरू प व सर्वमान्य ग्रंथाने ती आवश्यकता पुरी केली आहे.

महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक घटना

अशा सर्वसंमत ग्रंथाची निर्मिती जैनांच्या शतकानुशतकांच्या इतिहासात होऊ शकली नाही, पण ती होण्याचा योग वीरनिर्वाणानंतर २५०० वर्षांनी आला हे विशेष होय. म्हणून ‘

समणसुत्तम्’ ग्रंथाचे संकलन ही ऐतिहासिक स्वरू पाची व अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटना होय. ही अभूतपूर्व घटना इसवी सन १९७४ मध्ये घडण्यास अनेक गोष्टी कारणीभूत झाल्या. भगवान महावीरांच्या २५०० व्या निर्वाण महोत्सवाचे वर्ष म्हणून सन १९७४ - ७५ या वर्षाला सर्वपंथीय जैनांच्या दृष्टीने अनन्यसाधरण महत्त्व प्राप्त झाले होते आणि भगवान महावीरांचे सर्व अनुयायी एकत्रिपणे व अपूर्व उत्साहाच्या वातावरणात हे वर्ष साजरे करीत होते. साहजिकच अशा वेळी सर्व जैनांमध्ये समन्याची भूमिका प्रबळ झाली होती. त्यामुळे जैनांचा एखादा सर्वमान्य व प्रातिनिधिक ग्रंथ असावा अशा आशयाच्या आचार्य विनोबाजीच्या अंतः प्रेरणेला व आवाहनाला जैनांनी उत्तम प्रतिसाद दिला. या प्रतिसादाचा योग्य उपयोग करू न घेण्यासाठी वाराणसीच्या सर्व - सेवा संघाने समर्पक यंत्रणा निर्माण केली व ग्रंथ - संकलनाच्या योजनेचानिर्धाराने सतत पाठपुरावा केला. तसेच या योजनेला मूर्त रु प देण्यासाठी श्रेष्ठ जैनकोशकार व अनाग्रही लेखक ब्र. जिनेंद्र वर्णी यांनी संकलनाचे अवघड व महत्त्वपूर्ण कार्य अगदी सुरु वातीपासून शेवटपर्यंत अतिशय निष्ठेने व परिश्रमपूर्वक केले. शिवाय या कार्यात चारी पंथांचे ज्येष्ठ आचार्य व मुनी यांनी खास आस्था दाखविली, अमोल मार्गदर्शन केले आणि प्रसंगी उपस्थित राहून नेतृत्वदेखील केले. त्याचप्रमाणे चारी पंथांचे प्रमुख व प्रतिष्ठित विद्वान यांनी या कार्याची वैचारिक बाजू आत्मीयतेने सांभाळली आणि समाजातील प्रमुख संस्था, नेते व कार्यकर्ते यांनी तन- मन - धनाने सक्रिय सहयोग दिला. या सर्व कारणांमुळे ‘समणसुत्तम्’ ची निष्पत्ती ही आश्चर्यकारक घटना सन १९७४ च्या अखेरीस घडून आली.

ग्रंथाचे सामाजिक महत्त्व

‘समणसुत्तम्’ या संकलनात्मक ग्रंथाच्या निर्मितीला ऐतिहासिक महत्त्वाबरोबर सामाजिक महत्त्वदेखील फार मोठे आहे. जैनांच्या चारी पंथांच्या लोकांना सारखा प्रमाणभूत वाटणारा एकही धर्मग्रंथ उपलब्ध नव्हता. त्यामुळे विविध पंथीय जैनांमध्ये तात्त्विक बाबतीत काही फारशी समानता नाही असा सर्वांचा ग्रह झाला होता. परिणामतः चारी पंथांच्या अनुयायांमधील अंतर - धार्मिक व सामाजिकदृष्ट्या - वाढत चालले होते. या दुरावा निर्माण करणाऱ्या परिस्थितीला पायबंद घालून

सर्व जैनांमध्ये एकतेची भावना जोपासण्याची फार जरुरी होती. हे आवश्यक व दूरपरिणामी सामाजिक कार्य ‘ समणसुत्तम् ’ ग्रंथाच्या माध्यामाने चांगले पार पडणार आहे. तसेच जैन धर्माचा इतर धर्मीयांना साधार परिचय करू न देणारा व जैनांच्या चारी पंथीयांना मान्य असणारा असा एकही ग्रंथ उपलब्ध नव्हता. ‘ समणसुत्तम् ’ या ग्रंथाच्या निर्मितीने ही परिस्थिती नाहीशी झाली आहे. हिंदू समाजामध्ये ‘ भगवद्गीता, ’ बौद्ध समाजामध्ये ‘ धम्मपद, ’ मुसलमान समाजामध्ये ‘ कुराण, ’ खिश्चन समाजामध्ये ‘ बायबल, ’ पारशी समाजामध्ये ‘ झेंद अवेस्ता, ’ व शीख समाजामध्ये ‘ ग्रंथ साहिब ’ या ग्रंथांना जे प्रातिनिधिक व महत्त्वपूर्ण स्थान आहे ते आता जैन समाजामध्ये ‘ समणसुत्तम् ’ या संकलनात्मक ग्रंथाला मिळाले आहे.

| १४ |

महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषद

‘ महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषद ’ या नवीन व उपयुक्त संस्थेची स्थापना श्रुत पंचमी पर्वाच्या शुभ मुहूर्तावार पुष्य नक्षत्र असताना सोमवार, दिनांक ४ जून, १९८४ रोजी सकाळी ९ वाजून २५ मिनिटांनी झाली, ही अत्यंत महत्त्वाची, दूरपरिणामी व ऐतिहासिक स्वरू पाची घटना होय. या भागातील जैन संस्कृतीचे प्रमुख केंद्र असलेल्या व अतिशय क्षेत्राचे माहात्म्य लाभलेल्या पवित्र करवीर नगरीतील प्राचीन जैन परंपरेचे श्रेष्ठ द्योतक असलेल्या श्री लक्ष्मीसेन मठाच्या भव्य प्रांगणातील मनोङ्ग मानस्तंभावरील चतुर्मुख जिनविंबाच्या साक्षीने आणि श्री चंद्रप्रभू जिनमंदिराच्या माडीवरील श्री ज्वालामालिनी देवीची रम्य व शुभपरिणामी मूर्ती विराजमान असलेल्या विशाल प्रवचन मंडपाने भव्हारकरत्न स्वस्तिश्री लक्ष्मीसेन स्वामी महाराज यांनी विधिवत् श्रुतपूजा केल्यावर मंगल व पवित्र वातावरणात आणि विविध क्षेत्रांतील जैन समाजाचे मान्यवर नेते व वीर सेवादलाचे ध्येयनिष्ठ कार्यकर्ते यांच्या उत्साहजनक व आनंदवर्धक उपस्थितीत हा स्थापना समारंभ अगदी वैशिष्ट्यपूर्ण रीतीने संपन्न झाला. तेहा अशा प्रकारे नव्याने अस्तित्वात आलेल्या ‘ महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषद ’ या मराठी भाषेतील जैन साहित्याची सर्वतोपरी अभिवृद्धी करण्यासाठी वचनबद्ध

झालेल्या नवीन संस्थेचे आम्ही मनः पूर्वक स्वागत करतो असे स्वागत करण्यास अनेक गोष्टी कारणीभूत आहेत.

मराठी जैन साहित्य हा आजवर या ना त्या कारणाने मोठ्या प्रमाणावर दुर्लक्षित झालेला भाग असल्याने त्याचा सर्वकष विचार करणाऱ्या व सत्वर उपाययोजना सुचवून त्या अमलात आणणाऱ्या एका स्वतंत्र साहित्यक संस्थेची नितांत आवश्यकता बन्याच कालापासून या भागातील जैन समाजाला तीव्रतेने जाणवत होती, ती या ‘महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषदे’ च्या रथापनेमुळे ही उणीव भरू न निघत आहे, ही प्रमुख गोष्ट आहे. महाराष्ट्रात जैन धर्माचा प्रसार इसवी सनाच्या सातव्या शतकापासून झाला आणि कानडी, तमिळ, तेलगू, गुजराती आदी भारतीय भाषांतील जैन साहित्य अगदी अलीकडच्या काळातील असून त्याचे क्षेत्र देखील अतिशय मर्यादित आहे, असा समज प्रचलित होता. पण हा समज संपूर्णतः चुकीचा आहे, असे विविध संशोधनांवरू न सिध्द झाले आहे. जैन धर्म हा फार प्राचीन कालापासून महाराष्ट्रात स्थिरावला होता, असे अनेक पुराव्यांवरू न प्रत्ययास येते. जैन धर्मामध्ये ज्या स्थानी मोक्षप्राप्ती झाली, अशा सिध्दक्षेत्रांना अतिशय महत्त्व असून ती अत्यंत प्राचीन मानली जातात. अशा तन्हेची प्राचीन सिध्दक्षेत्रे महाराष्ट्राच्या नाशिक जिल्ह्यातील गजपथ, खानदेश जिल्ह्यातील मांगतुंगी आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यातील कुंथलगिरी येथे आहेत. विशेष म्हणजे अशा प्रकारची सिध्दक्षेत्रे संपूर्ण दक्षिण भारतात इतरत्र कुठेही आढळत नाहीत.

तसेच डोंगराच्या कुशीत साधूंच्या धर्मसाधनेसाठी लेणी अगर गुहामंदिरे कोरण्याची प्रथा फार प्राचीन मानली जाते. अशा तन्हेची जैन लेणी उत्तर भारतात ओरिसा प्रांतामध्ये उदयगिरी व खंडगिरी या ठिकाणीच फक्त आढळतात. पण महाराष्ट्रात मात्र औरंगाबादजवळील वेरु ळ येथे प्रगत्य रितीतील जैन लेणी दिसून येतात. शिवाय जैन धर्मामध्ये अतिशय क्षेत्रेदेखील जुनी व महत्त्वपूर्ण मानली जातात. कारण जैन धर्मसंबंधीचा एखादा महिमा त्या क्षेत्राशी निगडित झालेला असतो. दक्षिण महाराष्ट्रातील कोल्हापूर, विदर्भातील शिरपूर आणि मरावाड्यातील पैठण ही अशा तन्हेच्या अतिशय क्षेत्रांची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. त्याचप्रमाणे प्राचीन व मध्ययुगीन काळात समंतभद्र, वीरसेन, जिनसेन, सोमदेवसूरी यांसारख्या श्रेष्ठ जैन आचार्यांचा विहार आणि त्यांचे

प्रचंड ग्रंथलेखनाचे कार्य महाराष्ट्राच्या विविध भागांत झालेले आहे. त्याचबरोबर कोल्हापूर, नांदणी, लातूर कारंजा व नागपूर ही महाराष्ट्राच्या विविध भागांतील प्रमुख शहरेदेखील जैनांच्या मान्यवर भट्टारक पीठांची केंद्रे म्हणून प्राचिन कालापासून प्रसिद्ध आहेत. विशेष म्हणजे इसवी सनापूर्वीच्या तिसऱ्या शतकातील सातवाहन राजवंशापासून कल्याणीचे चालूक्य, मान्यखेटचे राष्ट्रकूट, देवगिरीचे यादव व कोकणचे शिलाहार या राजवंशांची सत्ता मुसलमानी असंल येण्यापूर्वी महाराष्ट्राच्या विविध भागांत प्रचलित असताना या ना त्या स्वरूपात राजारय मिळून जैन धर्माला सर्वत्र मान्यता व प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती.

अशा रीतीने महाराष्ट्रात प्राचीन कालापासून प्रचलित असलेल्या जैन धर्माचे साहित्यदेखील महाराष्ट्रातील इतिहासाच्या विविध कालखंडांत प्रचलित असलेल्या भाषांमधून झाले असले पाहिजे, हे उघड आहे. विशेष म्हणजे अशा कालखंडानुसार लिहिले गेलेले जैन साहित्य उपलब्ध आहे. सुरुवातीला महाराष्ट्रात प्राकृत भाषेचा हा प्रकार असलेली ‘महाराष्ट्री ---प्राकृत’ ही जनभाषा व राजभाषा म्हणून मान्यता पावली होती आणि पुढे कालांतराने या भाषेचे ‘अपभ्रंश’ या दोन्ही भाषांतून जैन आचार्यांनी ग्रंथरचना केली व त्या भाषांचे महत्त्व एवढे वाढवले की अपभ्रंश भाषेतील उपलब्ध साहित्यापैकी जवळजवळ तीन चतुर्थांश साहित्य ही जैन आचार्यांची निर्मिती आहे. या प्रतिष्ठित अपभ्रंश भाषेमधून पुढे इसवी सनाच्या सातव्या --- आठव्या शतकाच्या सुमारास मराठी, गुजराती, हिंदी आदी भाषा विकसित झाल्या, म्हणून काही विद्वान संशोधक ‘अपभ्रंश’ भाषेला ‘राष्ट्रकूटकालीन मराठी’ असे नामाभिधान देतात. तेव्हा आठव्या शतकापासून स्वतंत्रपणे विकसीत झालेल्या मराठी भाषेचा जैनांनी मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करण्यास सुरुवात केली. ‘श्री चामुंडराये करवियले’ हा मराठील भाषेतील सर्वात जुना उपलब्ध शिलालेख जैन धर्माशी संबंधित असून तो कर्नाटक राज्याच्या श्रवणबेळ्गाळ येथील विंध्यागिरी डॉंगरावरील श्री गोमटेश्वराच्या ५८ फूट उंच अशा जगप्रसिद्ध महामूर्तीच्या पायथ्याशी, त्या मूर्तीचे निर्माते गंग सेनापती श्री चामुंडराय यांनी इसवी सन ९८१ साली कोरला आहे. कानडी भाषेचे आद्य जैन महाकवी पंप यांनी इसवी सन ९३२ साली लिहिलेल्या ‘विक्रमार्जुन विजय’ या महाकाव्यात काही मराठी वाक्यांच्या उपयोग केल्याचे दिसून येते. तसेच कानडी भाषेचे प्रथितयश जैन महाकवी जन्न

यांनी इसवी सन १२१० साली रचलेल्या ‘अनंतनाथ पुराण’ या अप्रतिम महाकाव्यात मधून मधून मराठी वाक्यांचा प्रयोग केला आहे. त्याचप्रमाणे गुजराती भाषेचे महाकवी यशश्चंद्र यांनी इसवी सन ११२८ साली रचलेल्या ‘राजमती प्रबोध’ या प्रसिद्ध काव्यग्रंथात काही मराठी काव्यपंक्ती मुकुंदराज यांनी बाराव्या शतकात, महान संत ज्ञानेश्वर यांनी तेराव्या शतकात व स्वामी चक्रघर यांनी चौदाव्या शतकात आपल्या श्रेष्ठ ग्रंथरचना करण्याच्या आधीच्या कालापासून मराठी भाषेत जैन साहित्य लिहिले जात होते.

अशा रीतीने इसवी सनाच्या दहाव्या शतकापासून मराठी जैन साहित्याची सुरुवात होत असली तरी पहिल्या पाचशे वर्षांतील म्हणजे इसवी सनाच्या दहाव्या शतकापासून पंधराव्या शतकापर्यंतच्या कालखंडातील एकही मराठी जैन ग्रंथ अजूनपर्यंत उपलब्ध झालेला नाही, ही एक दुर्दृष्टवाची गोष्ट होय. या कालखंडात साहिजिकच मराठीतून जैन ग्रंथाची रचना झाली असली पाहिजे; कारण त्या वेळी महाराष्ट्रात जैन धर्माचा प्रभाव फार मोठा होता, हे कोल्हापूर, अक्कलकोट, अंजनेरी, लातूर, वजीरखेड आदी ठिकाणी सापडलेल्या तत्कालीन जैन शिलालेखांवरू न दिसून येते. तेव्हा या कालखंडातील मराठी जैन ग्रंथांचा शोध घेण्याचे कार्य विविध जैन संस्थांनी व मराठी साहित्यिंकांनी अंगावर घेणे आवश्यक आहे.

उपलब्ध मराठी जैन साहित्याची --- इसवी सन १४५० ते १८५० पर्यंतचे ‘मध्ययुगीन मराठी जैन साहित्य’ आणि इसवी सन १८५० पासूनचे ‘आधुनिक मराठी जैन साहित्य’ --- या दोन कालखंडांत विभागणी करात येईल. त्यांपैकी मध्ययुगीन काळातील ४०० वर्षामध्ये ६२ लेखकांनी रचलेले मोठे २०० मराठी जैन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. यामध्ये ३ पुराणग्रंथ, २० काव्यग्रंथ, २६ व्रतकथा ग्रंथ, ३० गीतरचना ग्रंथ, ३० उपदेशापर ग्रंथ आणि कवीद्रसेवक व महती सागर यांचे अभंग ग्रंथ विशेष उल्लेखनिय आहेत. याशिवाय तत्त्वविचारविषयक, श्रावकाचार निरुपणात्मक, तीर्थक्षेत्र वर्णनपर, पूजाविधी विधान संबंधित आणि आरती --- स्तुती --- स्तोत्रप्रधान असे ग्रंथही लक्षणीय आहेत. ही सर्व मराठी जैन ग्रंथरचना मुख्यतः तत्कालीन भट्टारक व त्यांचा शिष्यवर्ग

यांनी केली, हे विशेष होय. या सर्व मराठी जैन ग्रंथांवरु न मध्युगीन कालातील महाराष्ट्राचा धार्मिक इतिहास समजण्यास अत्यंत मोलाची मदत होते.

आधुनिक मराठी जैन साहित्य हे सामान्यतः १८५० सालानंतर हळूहळू विकसित होत गेले. इंग्रजी शिक्षणप्रणालीचा अवलंब, मुद्रण पद्धतीचा उपयोग, नवविचारांचा स्वीकार, सामाजिक बांधिलकीची जाणीव, जैन संस्कृतीच्या श्रेष्ठत्वाचा रास्त अभिमान आणि त्या संस्कृतीचा परिचय सर्वाना नवीन पद्धतीनी करून देण्याची तीव्र तळमळ इत्यादी कारणांमुळे मराठी जैन साहित्याच्या क्षेत्रात व्यापक प्रमाणावर परिवर्तन होण्यास सुरुवात झाली. लेखनासाठी विशिष्ट विषयांचे बंधन न स्विकारता लेखन विषयामध्ये विविधता आणण्यास प्रारंभ झाला. तसेच जैनशास्त्र ग्रंथांच्या मुद्रणात असलेला प्रतिबंध झुगारुन देऊन जैनशास्त्रप्रणित धर्मज्ञान मुद्रित पुस्तकांच्या रूपाने सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचविण्याची प्रथा पाढण्यात आली. अभिजात संस्कृत --- प्राकृत जैन ग्रंथांचे सरळ मराठी अनुवाद लोकांपर्यंत पोहोचू लागले. याचबरोबर जैन पूजा --- प्रतिष्ठा, व्रत --- उद्यापने, सण--- उत्सव, नित्य --- नैमित्तिक क्रिया, संस्कार --- विधी आदी विषयांवरील श्रावकांना उपयुक्त अशा ग्रंथांची रचना होऊ लागली.

तसेच जैन इतिहास, तत्त्वज्ञान, संस्कृती आदी विषयांवरील विचारप्रवर्तक लेखन आधुनिक शासकीय पद्धतीने लोकांपुढे मांडण्यात येऊ लागले. यासाठी कथा, कादंबरी, काव्य, चरित्र, नाटक आदी वाडमयाप्रकारांचा आधुनिक काळाला अनुसरुन समाज परिवर्तनाच्या कामासाठी सर्वांस उपयोग करण्यात येऊ लागला. साहजिकच या सर्व प्रकारच्या लेखनासाठी नवशिक्षित लेखकवर्ग पुढे येऊ लागला.

मध्युगीन मराठी जैन साहित्य ही मुख्यतः भट्टारक व साधुवर्गाची निर्मिती होती, तर आधुनिक मराठी जैन साहित्य निर्मितीमध्ये साधुवर्गाचा वाटा अत्यंत अल्प असून पंडितवर्ग व नव आंग्लशिक्षितवर्ग यांची कामगिरी फार मोठी आहे. शिवाय आधुनिक मराठी साहित्यामध्ये स्त्री लेखिकांचा सहभाग सारखा वाढता व हितकारी स्वरूपाचा आहे; तसेच मध्युगीन मराठी जैन

साहित्याची निर्मिती मुख्यतः विदर्भ व मराठवाडा या भागात झाली; तर आधुनिक मराठी जैन साहित्याचे दक्षिण महाराष्ट्र हे केंद्रस्थान बनले आहे.

तेव्हा आधुनिक मराठी जैन साहित्याच्या या दोन वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्टी लक्षात घेऊन सातत्याने कार्य करीत असलेल्या नवीन विद्याविभूषित लेखक --- लेखिकांना समावून घेणारी, त्यांना सर्वतोपरी साहाय्य करणारी व उत्तेजन देणारी 'महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषद' ही नवीन स्वरूपाची साहित्यसंस्था दक्षिण महाराष्ट्राच्या केंद्रस्थानी असलेल्या करवीर नगरीत स्थापन झाली, ही मोठी कालोचित व दूरपरिणामी घटना होय. तसेच ही साहित्य संस्था भट्टारकरत्न स्वरितश्री लक्ष्मीसेन स्वामी महाराज यांच्या पुरस्काराने अस्तित्वात आली असल्याने तिला मध्ययुगीन भट्टारकरत्नांच्या साहित्यपरंपरेचा मौत्यवान वारसादेखील मिळाला आहे, ही शुभसूचक घटना होय. शिवाय या साहित्य संस्थेला ख्यातनाम संशोधक व साहित्यिक यांचे विपुल लेखनसाहाय्य, श्री महावीर को --- ऑपरेटिव्ह बँक, कोल्हापूरसारख्या मान्यवर सहकारी प्राप्त स्वयंसेवी संघटनांचे प्राचारसाहाय्य सातत्याने मिळण्याचे भरीव आश्वासन सुरुवातीलाच प्राप्त झाले, ही अतिशय विधायक व उत्साहवर्धक घटना होय. त्याचबरोबर, या साहित्य संस्थेने 'मराठी जैन साहित्य' म्हणजे जैनांनी मराठीतून लिहिलेले साहित्य असे न समजता मराठी जैन साहित्य म्हणजे मराठीतून लिहिलेले जैन विद्याविषयक साहित्य असा अर्थ ग्राह्य मानला, ही अत्यंत व्यापक व समावेशक घटना होय; कारण त्यामुळे जैन तत्त्वज्ञान, इतिहास, संस्कृती, सामाजिक संस्था, नीतिशास्त्र, आचारनियम आदी जैन धर्मसंबंधीत अभ्यासविषयांमध्ये लेखन करणाऱ्या सर्व जैन व जैनेतर साहित्यिकांचा व संशोधकांचा घनिष्ठ संपर्क व संबंध या संस्थेशी व पर्यायाने सर्व जैन समाजाशी येणार आहे.

या सर्व गोष्टीमुळे आम्ही 'महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषद' या नवीन साहित्य संस्थेचे हार्दिक स्वागत करतो, तिला सुयश चिंतितो आणि तिला समाजातील सर्व घटकांकडून भरीव साहाय्य व उत्तेजन मिळेल अशी आशा व्यक्त करतो. तसेच साहित्य --- निर्मिती, साहित्य --- प्रसार, साहित्य --- पुरस्कार, साहित्य --- संशोधन, साहित्य --- प्रकाशन, साहित्य --- संरक्षण,

साहित्य --- संवर्धन आदी साहित्यविषयक बाबीमध्ये ‘ महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषद ’ सदैव प्रगतीपथावर राहील, अशी अपेक्षा आम्ही व्यक्त करतो.

| १५ |

पुणे येथे भरलेल्या तिसऱ्या मराठी
जैन साहित्य संमेलनप्रसंगीचे अध्यक्षीय भाषण

मराठी जैन साहित्य :
संकल्पना व विकास

(‘ महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषदे’ चे तिसरे मराठी जैन साहित्य संमेलन दि. २१ व २२ मे, १९८८ रोजी महाराष्ट्राची सांस्कृतिक राजधानी पुणे येथे महाराष्ट्र जैन सांस्कृतिक मंडळातर्फे श्री. हिराचंद नेमचंद जैन बोडिंगमध्ये कर्मविर भाऊराव पाटील नगरात व राष्ट्रसंत प. पू. १०८ आचार्याश्री विद्यानंद महाराजांच्या सान्निध्यात भरले असता, अध्यक्षपदावरुन शिवाज विद्यापीठाच्या शाहू संशोधन केंद्राचे मानद संचालक, अनेकान्त शोधपीठाचे मार्गदर्शक व ‘ सन्मति ’ च्या वाचकांसाठी येथे अविकल देत आहोत. ---- संपादक)

परमपूज्य सिध्दान्तचक्रवर्ती राष्ट्रसंत आचार्य मुनिश्री विद्यानंद महाराज, महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषदेचे संस्थापक भट्टारकरत्न स्वस्तिश्री लक्ष्मीसेन महाराज, तिसऱ्या मराठी जैन साहित्य संमेलनाचे उद्घाटक पं. महादेवशास्त्री जोशी, विशिष्ट अतिथी अ. भा. कॉंग्रेस (आय) चे पार्लमेंटरी सेक्रेटरी श्री. जे. के जैन, दिल्ली ; मुंबईचे श्री. मनमोहन गुप्ता, तिसऱ्या मराठी जैन साहित्य संमेलनाचे स्वागताध्यक्ष व महाराष्ट्र जैन सांस्कृतिक मंडळाचे अध्यक्ष माननीय श्री. रत्नकान्तजी फडे व इतर पदाधिकारी, मंडळाच्या मॅनेजमेंट इन्स्टिट्यूटचे संचालक, या संमेलनाचे

संयोजक व ज्येष्ठ विचारवंत प्राचार्य सुमेरचंद जैन, तसेच महाराष्ट्राच्या विविध भागांतून या संमेलनास आवर्जून उपस्थित असलेले सन्माननीय साहित्यिक, संस्थाचालक, शिक्षक, प्राध्यापक, संशोधक, ग्रंथकार व पत्रकार आणि जैन साहित्यप्रेमी रसिक बंधु --- भगिनीनो,

‘ महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषदे ’ च्या या तिसऱ्या मराठी जैन साहित्य संमेलनास आपण एवढया मोठ्या संख्येने व उत्साहाने उपस्थित आहात, हे पाहून मनाला फार आनंद वाटत आहे आणि या संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा बहूमान मला दिल्याबद्दल परिषदेच्या कार्यकारी मंडळाचे, स्वागत समितीचे व आपणा सर्वांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

प्रास्ताविक

आपणांस माहीत आहेच की, मराठी जैन साहित्याची सर्वतोपरी अभिवृद्धी करण्यासाठी खरित्तश्री लक्ष्मीसेन भट्टारक पट्टाचार्य यांच्या प्रेरणेने ‘महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषद’ या खतंत्र साहित्य संस्थेची रथापना कोल्हापूर येथील श्री लक्ष्मीसेन मठात श्रुतपंचमीच्या शुभमुहूर्तावर दिनांक ४ जून, १९८४ रोजी समारंभपूर्वक झाली आणि रीतसर कामाला सुरुवात झाली. त्यानुसार पहिले मराठी जैन साहित्य संमेलन कोल्हापूर येथे दिनांक १२ व १३ जून, १९८६ रोजी श्री लक्ष्मीसेन भट्टारक महाराजांच्या अध्यक्षतेखाली आणि दुसरे सोलापूर येथे ‘ जैन बोधक’ शताब्दी महोत्सव समितीच्या पुरस्काराने दिनांक ८, ९ व १० ऑगस्ट, १९८७ रोजी ज्येष्ठ विचारवंत साहित्यिक प्राचार्य सुमेरचंद जैन यांच्या कुशल अध्यक्षतेखली अतिशय सफलतापूर्वक संपन्न झाले.

यानंतर एक वर्ष होण्याच्या आधीच आज हे तिसरे मराठी जैन साहित्य संमेलन पुण्याला भरत आहे, ही अनेक दृष्टीनी मोठी आनंदाची व महत्वपूर्ण घटना होय. हे संमेलन आधुनिक काळातील अत्यंत प्रभावक राष्ट्रसंत व विश्वधर्माचे प्रणेते आचार्य मुनिश्री विद्यानंद महाराज यांच्या मंगल सान्निध्यात व सुयोग्य मार्गदर्शनाखाली भरत आहे, ही मोठी भाग्ययची, शुभसूचक व

दूरपरिणामी घटना होय; कारण आचार्यश्रीचे प्रगत्य नेतृत्व व विधायक प्रोत्साहन यांमुळे अलीकडील काळत विविध भाषांतील जैन साहित्याची उत्तरोत्तर प्रगती होत असून जैन साहित्यिकांना समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त होत आहे. आचार्यश्रीची अखंड प्रेरणा, मार्गदर्शन व उत्तेजन यांमुळे हिंदी जैन साहित्य अगदी नवीन स्वरूपात जनतेसमोर येत असून, त्याचा प्रभाव सारखा वाढतो आहे; म्हणून आचार्यश्रीचे मार्गदर्शन या संमेलनाच्या निमित्ताने मराठी जैन साहित्याला उपलब्ध होत आहे, ही ऐकतहासिक महत्वाची व दूरपरिणामी गोष्ट होय. तसेच हे तिसरे संमेलन विविध उपयुक्त उपक्रमांची जन्मभूमी, विधानांची कर्मभूमी व महाराष्ट्राची सांस्कृतिक राजधानी असलेल्या पुणे शहरात ‘महाराष्ट्र जैन सांस्कृतिक मंडळ’ या ख्यातनाम व मान्यताप्राप्त संस्थेच्या पुरस्काराने भरत आहे, ही देखील मोठी फलदायी गोष्ट आहे. या सर्व उत्साहवर्धक व शुभसूचक गोष्टीमध्ये या संमेलनाला मराठी जैन साहित्याच्या भावी प्रगतीच्या दृष्टिकानातून अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाले आहे.

अशा या महत्वापूर्ण संमेलनाच्या अध्यक्षपदी आपण माझी एकमताने निवड केली, याबद्दल मी आपला अत्यंत ऋणी आहे. जैन विद्येच्या क्षेत्रात गेली ४५ वर्षे मी अभ्यासक व संशोधक या नात्याने अविरतपणे व विधायक स्वरूपात लेखन करीत असल्याने ‘अखिल भारतीय प्राकृत व जैन विद्या परिषदे’ चा उपाध्यक्ष व इतर नात्यांनी मला राष्ट्रीय स्तरावर सन्मान मिळाले आहेत. तसेच प्राचीन व जगप्रसिद्ध अशा केंद्रिज विद्यापीठाने ‘जैन समाज’ या विषयावरील पहिल्या आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्राच्या अनुषंगाने सन १९८५ साली माझा केंद्रिज विद्यापीठात खास गौरव केल्याने मला आंतरराष्ट्रीय स्तरावरदेखील सन्मान मिळाला आहे; पण आज या मायमराठीच्या केंद्रस्थानाच्या प्रांगणात व ‘मराठी शारदेच्या दरबारात’ आपणांकडून, आपल्या घरच्या व माहेरच्या लोकांकडून, हा बहुमान मला मिळत आहे, म्हणून तो मला सर्वांत जास्त मोलाचा वाटतो; यासाठी मी आपला फार ऋणी आहे.

मराठी जैन साहित्याची व्याप्ती

महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषदेचे कार्यक्षेत्र मराठी जैन साहित्याच्या अभिवृद्धीशी मूलतः संबंधित असल्याने ‘मराठी जैन साहित्य’ या संकल्पनेचा अर्थ व व्याप्ती प्रथम ध्यानात घेतली पाहिजे. ‘मराठी जैन साहित्य’ म्हणजे ‘जैनांनी मराठीतून लिहिलेले साहित्य’ असा याचा अर्थ प समजता ‘मराठी जैन साहित्य’ म्हणजे ‘मराठीतून लिहिलेले जैन विद्याविषक साहित्य’ असा याचा अर्थ होतो हे लक्षात घेतले पाहिजे; त्यामुळे ‘मराठी जैन साहित्य’ ही कल्पना अत्यंत व्यापक व समावेशक आहे, हे स्पष्ट होते. साहजिकच जैन तत्त्वज्ञान, इतिहास, संस्कृती, सामाजिक संस्था, नीतिशास्त्र, आचारनियम आदी जैन धर्मसंबंधित विषयांवर जैन व जैनेतर साहित्यिक व संशोधक यांच्याकडून मराठी भाषेत निर्माण झालेल्या साहित्याचा ‘मराठी जैन साहित्य’ या संज्ञेत समावेश होतो. तसेच ‘मराठी जैन साहित्य’ हा ‘मराठी साहित्य’ चाच एक वैशिष्ट्यपूर्ण भाग आहे; कारण जैन धर्म, संस्कृती, आचार व विचार यांच्या मराठी भाषेतील प्रतिपादनावर तो आधारलेला आहे; यामुळे मराठी जैन साहित्य हे फक्त असंतोष व्यक्त करणारे अथवा केवळ विद्रोहात्मक स्वरूपाचे साहित्य नसून, भारतीय संस्कृतीचाच प्राचीन कालापासून अविभाज्य भाग असलेल्या, पण एक विशिष्ट दृष्टिकोन असलेल्या जैन संस्कृतीचे निरुपण व विवेचन करणारे साहित्य आहे; म्हणून ‘मराठी जैन साहित्य’ या संज्ञेत जैन धर्म व संस्कृतीशी संबंधीत विविध विषयांवरचे, विविध प्रकारचे, विविध कालखंडांतले व विविध धर्मीयांनी लिहिलेले मराठी साहित्य याचा समावेश होतो. तेव्हा अशा व्यापक स्वरूपाच्या ‘मराठी जैन साहित्य’ ची आणि पर्यायाने ‘मराठी साहित्य’ ची सेवा करणाऱ्यांचे हे ‘मराठी जैन साहित्य संमेलन’ असून ‘मराठी जैन साहित्य’ ची अभिवृद्धी करून मराठी भाषेतील साहित्य समृद्ध करण्याचे ध्येय या संमेलनाने उराशी बाळगलेले आहे.

महाराष्ट्र व जैन धर्म

‘मराठी जैन साहित्य’ म्हणजे ‘मराठीतून लिहिलेले जैन विद्याविषयक साहित्य’ असा अर्थ अभिप्रेत अशा साहित्याचा विचार करताना महाराष्ट्र व जैन धर्म यांच्या परस्पर संबंधांचा

विचार करणे आवश्यक आहे. त्या दृष्टीने पाहता, महाराष्ट्र व जैन धर्म यांचे संबंध महत्त्वाचे, निकटचे व प्राचीन कालापासूनचे दृढतर आहेत असे स्पष्टपणे दिसून येते. भारतातील जैनांच्या २६,०४,६४६ या एकूण लोकसंख्येपैकी सर्वात जास्त म्हणजे ७,०३,३६४ लोकखाल राजस्थान (५,१२,५४८), गुजरात (४,५१,५७८) व मध्ये प्रदेश (३,४५,२११) या राज्यांत जैनांची लोकसंख्या एकवटलेली आढळून येते. याचा अर्थ असा की, भारतातील एकूण जैनांपैकी सर्वात जास्त म्हणजे २७.०२ टक्के जैन एकट्या महाराष्ट्र राज्यात राहतात आणि हेच प्रमाण राजस्थानमध्ये १९.७२ टक्के गुजरातमध्ये १७.३४ टक्के आणि मध्य प्रदेशमध्ये १३.२५ टक्के आहे. तेव्हा भारतातील जैनांपैकी ७ लाख जैनांची किंवा २७ टक्के जैनांची भाषा मराठी असून, त्यांपैकी बहुतांश लोकांची किंवा २७ टक्के जैनांची भाषा मराठी असून, त्यांपैकी बहुतांश लोकांची मातृभाषा मराठी आहे ; तसेच महाराष्ट्रातील या ७ लाख जैनांपैकी सुमारे ४ लाख जैन हे फक्त बृहन्मुंबई (अडीच लाख), कोल्हापूर जिल्हा (१ लाख) व सांगली जिल्हा (६० हजार) या नागर व ग्रामीण भागात केंद्रित झाले असून, अशा मोठ्या प्रमाणावरचे जैनांचे केंद्रीकरण भारताच्या इतर नागर व ग्रामीण भागात आढळून येत नाही. तेव्हा भारतातील सात लाख जैनांचा आणि तोही नागरी व ग्रामीण अशा दोन्ही भागांतील जैनांचा सध्या मराठी भाषेशी आणि साहित्याशी रोजचा संबंध आहे. (१९७१ च्या खानेसुमारीनुसार)

सिध्दक्षेत्रे, लेणी व गुंफामंदिरे

तसेच, महाराष्ट्रातील जैन धर्माचे अस्तित्व फार पुरातन कालापासूनचे आहे, असे प्रत्यायास येते; कारण जैन धर्म हा फार प्राचीन कालापासून महाराष्ट्रात स्थिरावला होता, असे अनेक शास्त्रीयं पुराव्यांवरुन सिध्द झाले आहे. जैन धर्मामध्ये ज्या स्थानांवर तपश्चर्या करून संत-महात्मे सिध्दपदास किंवा मोक्षास गेले, त्या स्थानांना ‘सिध्दक्षेत्रे’ असे म्हणतात आणि अशा सिध्दक्षेत्रांना जैन धर्मात अतिशय महत्त्व असून ती अतिशय प्राचीन मानली जातात. अशा तळेची प्राचीन सिध्दक्षेत्रे नाशिक जिल्ह्यातील गजपंथ, खानदेश जिल्ह्यातील मुक्तागिरी येथे आहेत, विशेष म्हणजे अशा प्रकारची सिध्दक्षेत्रे संपूर्ण दक्षिण भारतात कुठेही आढळून येत नाहीत. तसेच जैनांचे चोविसावे तीर्थकर भगवान महावीर यांचा विहार महाराष्ट्राच्या मराठवाडा विभागात झाला

होता, असे प्राकृत भाषेतील प्राचीन जैन साहित्यावरुन दिसून येते. शिवाय डोंगराच्या कुशीत साधूंच्या धर्मसाधनेसाठी लेणी अगर गुंफामंदिरे कोरण्याची प्रथा फार प्राचीन मानली जाते. अशा तळ्हेची लेणी उत्तर भारतात ओरिसा प्रांतामध्ये उदयगिरी व खंडगिरी या ठिकाणीच फक्त आढळतात; पण महाराष्ट्रात मात्र वेरूळ, धाराशिव (तेर), अंजनेरी आदी ठिकाणी अशा तळ्हेची जैन लेणी अगदी प्रगल्भ स्थितीत आढळून येतात; एवढेच नव्हे तर त्यांची संख्या मोठी असून भारतातील अशा प्रकारच्या जैनांच्या लेणी व गुंफामंदिरांपैकी सर्वात जास्त म्हणजे ७५ टक्क्यांवर एकट्या महाराष्ट्रात आहेत, असे अलीकडील काळातील संशोधनावरुन पुरातत्त्व शास्त्रज्ञांना आढळून आले आहे.

अतिशय क्षेत्रे, भट्टारकपीठे व ग्रंथलेखन

शिवाय सिध्दक्षेत्रांप्रमाणे जैन धर्मात ‘ अतिशय क्षेत्रे ’ देखील जुनी व महत्त्वपूर्ण मानली जातात; कारण जैन धर्मासंबंधीचा एखादा महिमा या अतिशय क्षेत्रांशी निगडित झालेला असतो. दक्षिण महाराष्ट्रातील कोल्हापूर, बाहुबली, मराठवाड्यातील पैठाण, कचनेर व विदर्भातील शिरपूर ही अशा तळ्हेच्या क्षेत्रांची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. त्यावरोबर कोल्हापूर, नांदणी, लातूर, कारंजा व नागपूर ही महाराष्ट्राच्या विविध भागांतील प्रमुख शहरेदेखील जैनांच्या मान्यवर भट्टारक व मध्ययुगीन काळात आचार्य अमन्तभद्र, वीरसेन, जिनसेन, सोमदेवसूरी यांसारख्या श्रेष्ठ व प्रभावक जैन साधूंची विहार आणि त्यांचे प्रचंड ग्रंथलेखनाचे कार्य महाराष्ट्राच्या विविध भागांत झालेले आहे. विशेष म्हणजे इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकातील सातवाहन राजवंशापासून कल्याणीचे चालुक्य, मान्यखेटचे राष्ट्रकूट, देवगिरीचे यादव व कोकणचे शिलाहार या राजवंशांची सत्ता मुसलमानी अंमल येण्यापूर्वी महाराष्ट्राच्या विविध भागांत प्रचलित असताना या ना त्या स्वरू पात राजाश्रय मिळून जैन धर्माला महाराष्ट्रात सर्वत्र मान्यता व प्रतिष्ठा प्राप्त झाली होती.

सर्वात विशेष म्हणजे अगदी पुरातन कालापासून महाराष्ट्रातील जैन समाज येथील जनसामान्यांशी अगदी मिळून मिसळून गेला आणि त्यामुळे महाराष्ट्रात जैन धर्म कायमचा स्थिरावला व वाढला. जैन धर्मानंतर महाराष्ट्रात बौद्ध धर्म आला आणि बौद्ध धर्माचा विस्तारदेखील महाराष्ट्रात खूप झाला. असे असेल तरी बौद्ध धर्म महाराष्ट्रात दीर्घकाल टिकला

नाही, तो महाराष्ट्रात स्थिरावला नाही व सामान्य जनजीवनाशी कधीही एकरु प झाला नाही; म्हणून बौद्ध भिक्खूंची संख्या जसजशी कमी होत गेली, तसेच तसेच महाराष्ट्रात बौद्ध धर्माचा न्हास होत गेला. अशी परिस्थिती जैन धर्माची केहाही झाली नाही; म्हणून प्राचीन कालापासून आजतागायत जैन धर्म व समाज हे महाराष्ट्राशी एकरु प झाले आहेत आणि महाराष्ट्राची सर्वतोपरी अभिवृद्धी व्हावी, म्हणून सदैव कार्यरतदेखील आहेत. साहजिकच या समरसतेची मराठी जैन साहित्यावर अतिशय चांगला परिणाम झाला. हा परिणाम पाहण्यापूर्वी जैनांनी भारताच्या विविध भाषांमध्ये केलेले महनीय वाड्मयीन कार्य पाहणे सयुक्तिक होईल.

जैन साहित्य व भारतीय भाषा

भारतीय वाड्मय विविध प्रकारे समृद्ध करू न आणि ते सुरक्षितपणे जतन करू न जैनांनी आपले नाव साहित्यक्षेत्रात अजरामर करू न ठेवले आहे. पुराणे, चरित्रे, कथा, प्रबंध, काव्य, महाकाव्य, गद्यकाव्य, चम्पूकाव्य, नाटक वगैरे सर्व वाड्मयप्रकारांत जैन आचार्य व पंडित यांनी प्रचंड ग्रंथनिर्मिती केली; तसेच जैन आचार्यांनी विविध आगमग्रंथांवर विस्तृत टीकाग्रंथ व भाष्यग्रंथ यांची निर्मिती केली. त्याशिवाय जैन आचार्यांनी शास्त्रीय विषयांवरदेखील आधिकृत ग्रंथ लिहिले आणि त्याद्वारे ज्ञानवृद्धीस मदत केली.

ही प्रचंड साहित्यरचना विविध भाषांतून करू न भारतीय भाषांच्या अभिवृद्धीला जैन साहित्याने फार मोठ्या प्रमाणावर मदत केली आहे. इतर धर्माच्या लोकांप्रमाणे जैनांनी कोणत्याही एका भाषेत ग्रंथ लिहिलेले दिसून येत नाहीत. प्रथमपूनच जैनांनी प्राकृत भाषांचे माध्यम स्वीकारले व ते कधीही सोडले नाही. मागधी, अर्धमागधी, शौरसेनी, पैशाची, महाराष्ट्री वगैरे विविध प्राकृत भाषांमधून आगमग्रंथ व लोकवाड्मय यांची सातत्याने निर्मिती केली. संस्कृत भाषा जास्त प्रचारात आल्यानंतर आणि त्या भाषेतील साहित्याला विशेष प्रतिष्ठा व महत्त्व प्राप्त इ आल्यानंतर संस्कृत भाषेतदेखील विविध प्रकारची व श्रेष्ठ दर्जाची ग्रंथरचना करण्यास जैनांनी सुरुवात केली. आज जैन संस्कृत साहित्य विचारात घेतल्याखेरीज संस्कृत वाड्मयाचे यथार्थ आकलन होणार नाही आणि त्याची खरी थोरवी कळणार नाही.

कालांतराने अपभ्रंश भाषेला महत्त्व येऊ लागल्यानंतर त्या भाषेतही लेखन करण्यात जैन अगदी अग्रेसर राहिले. इसवी सनाच्या सहाव्या शतकापासून बाराच्या शकतकापर्यंत जैनांनी अपभ्रंश भाषेत प्रचंड ग्रंथरचना केली. सध्या उपलब्ध असलेल्या अपभ्रंश भाषेतील वाड्मयापैकी जवळजवळ तीन चतुर्थांश वाड्मय जैन लेखकांचेच आहे, ही विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट होय.

नंतर विविध प्रादेशिक भाषा प्रचारात आल्यापासून त्या सर्व भाषांचा उपयोग ग्रंथनिर्मितीसाठी जैन लेखकांनी अगदी पहिल्यापासून केला. हिंदी, गुजराती, कनडी, तमिळ, तेलगू या बोलीभाषांना जैन ग्रंथकारांच्या अविश्रांत परिश्रमांमुळे प्रगल्भ ग्रांथिक भाषांचे स्वरू प आले. कानडी भाषा हे त्याचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. कानडी भाषेतील सर्वांत जुनी व चांगली ग्रंथरचना जैनांची असल्याने कानडी साहित्याच्या इतिहासातील जैन युगाला कानडी साहित्याचे ‘सुवर्णयुग’ मानले जाते. पंप, पोन्न, रन्न, जन्न, नेमिचंद्र, रत्नाकरवर्णी आदी जैन महाकवींनी मोजिक व प्रदीर्घ काव्यग्रंथांची रचना करू न कानडी भाषेला विशेष प्रतिष्ठा मिळवून दिली. या महाकवींची परंपरा जैन लेखकांनी अव्याहतपणे पुढे चालू ठेवल्याने कानडी भाषेला ‘जैनर भाषा’ म्हणजे ‘जैनांची भाषा’ असेही संबोधण्यात येते.

अशा रीतीने बहुतेक सर्व भारतीय भाषांमधून मौलिक वाड्मयनिर्मिती करू न जैनांनी भाषांच्या अभिवृद्धीस मोठाच हातभार लावला, यात शंका नाही. त्याशिवाय व्याकरणशास्त्र, काव्यशास्त्र, छंदशास्त्र, अलंकारशास्त्र वगैरे भाषांसंबंधित विषयांवर प्रमाणभूत स्वरू पाचे ग्रंथ लिहून आणि वेगवेगळ्या तळेचे शब्दकोश तयार करू न या सर्व भाषांना जैन लेखकांनी व्यवस्थित स्वरू प दिले व त्यांचा सखोल अभ्यास केला. जैन लेखकांनी केलेले हे भारतीय भाषांच्या अभिवृद्धीचे कार्य भारतीय साहित्याच्या इतिहासात अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे, असे मानले जाते. तेव्हा भारतीय भाषांच्या व साहित्याच्या क्षेत्रातील प्रशंसनीय कार्य मराठी भाषेतदेखील अगदी प्रकर्षने प्रत्ययास येते.

जैन साहित्य व मराठी भाषा

महाराष्ट्रात प्राचीन कालापासून प्रचलित असलेल्या जैन धर्माविषयीचे साहित्यदेखील महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या विविध कालखंडांत प्रचलित असलेल्या भाषांमधून झाले आहे, असे दिसून येते. विशेष म्हणजे अशा कालखंडानुसार लिहिले गेलेले जैन साहित्य उपलब्ध आहे. सुरुवातीला महाराष्ट्रात प्राकृत भाषेचा एक प्रकार असलेली ‘महाराष्ट्री - प्राकृत’ ही जनभाषा व राजभाषा म्हणून मान्यता पावली होती आणि पुढे कालंतराने या भाषेचे ‘अपभ्रंश’ या लोकभाषेत रु पांतर झाले. साहजिकच ‘महाराष्ट्री - प्राकृत’ व ‘अपभ्रंश’ या दोन्ही भाषांतून जैन आचार्यांनी ग्रंथरचना केली व त्या भाषांचे महत्त्व एवढे वाढविले की, अपभ्रंश भाषेतील उपलब्ध साहित्यापैकी तीन - चतुर्थांश साहित्य ही फक्त जैन आचार्यांची निर्मिती आहे. या प्रतिष्ठित ‘अपभ्रंश’ भाषेला ‘राष्ट्रकूटकालीन मराठी’ असे नावदेखील दिले जाते.

अशा रीतीने आठव्या शतकापासून स्वतंत्रपणे विकसित झालेल्या मराठी भाषेचा जैनांनी मोळ्या प्रमाणावर उपयोग करण्यास सुरुवात केली. ‘श्री चामुंडराये करवियले’ या मराठी भाषेतील सर्वांत जुना उपलब्ध शिलालेख जैन धर्माशी संबंधित असून तो कर्नाटक राज्याच्या श्रवणबेळगोळ येथील विंधगिरी डोंगरावरील श्री गोमटेश्वरांच्या ५८ फूट उंच अशा जगप्रसिद्ध महामूर्तीच्या पायथ्याशी त्या मूर्तीचे निर्माते गंग सेनापती श्री चामुंडराय यांनी इसवी सन १८१ साली कोरलेला आहे. तसेच कानडी भाषेचे आद्य जैन महाकवी पंप यांनी इसवी सन १३२ साली लिहिलेल्या ‘विक्रमार्जुन विजय’ या महाकाव्यात काही मराठी वाक्यांचा उपयोग केल्याचे दिसून येते. शिवाय कानडी भाषेचे प्रथितयश जैन महाकवी जन्न यांनी इसवी सन १२१०साली रचलेल्या ‘अनंतनाथ पुराण’ या अप्रतिम महाकाव्यात मधून मधून मराठी वाक्यांचा प्रयोग केला आहे. त्याचप्रमाणे गुजराती भाषेचे महाकवी यशश्चंद्र यांनी इसवी सन ११२८ साली रचलेल्या ‘राजमती प्रबोध’ या प्रसिद्ध काव्यग्रंथात काही मराठी काव्यपंक्ती आढळून येतात. याचा अर्थ असा की, मराठी भाषेचे आद्यकवी मुकुंदराज यांनी बाराव्या शतकात, महान संत ज्ञानेश्वर यांनी तेशाव्या

शतकात आणि स्वामी चक्रधर यांनी चौदाव्या शतकात आपल्या श्रेष्ठ ग्रंथरचना करण्याच्या आधीच्या कालापासून मराठी जैन साहित्य लिहिले जात होते.

अशा प्रकारे इसवी सनाच्या दहाव्या शतकापासून मराठी जैन साहित्याची सूख वात होत असली तरी पहिल्या पाचशे वर्षांतील म्हणजे इसवी सनाच्या दहाव्या शतकापासून पंधराव्या शतकापर्यंतच्या कालखंडातील एकही मराठी जैन ग्रंथ अजूनपर्यंत उपलब्ध झालेला नाही, ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. या कालखंडात साहिजिकच मराठीतून जैन ग्रंथांची रचना झाली असली पाहिजे; कारण त्या वेळी महाराष्ट्रात जैन धर्माचा प्रभाव फार मोठा होता, हे कोल्हापूर, अंजनेरी, लातूर आदी ठिकाणी सापडलेल्या तत्कालीन जैन शिलालेखांवरू न दिसून येते. तेव्हा या कालखंडातील मराठी जैन ग्रंथांचा शोध घेण्याचे कार्य विविध जैन संस्थांनी व मराठी जैन साहित्यिकांनी अंगावर घेणे आवश्यक आहे.

उपलब्ध मराठी जैन साहित्याची इसवी सन १८५० ते १८५० पर्यंतचे ‘मध्ययुगीन मराठी जैन साहित्य’ आणि इसवी सन १८५० पासूनचे ‘आधुनिक मराठी जैन साहित्य’ या दोन कालखंडांत विभागणी करता येईल. त्यापैकी मध्ययुगीन काळातील ४०० वर्षामध्ये ६२ लेखकांनी रचलेले मोठे २०० मराठी जैन ग्रंथ उपलब्ध आहेत. यांमध्ये ३ पुराणग्रंथ, २० काव्यग्रंथ, ७ कथाग्रंथ, २६ व्रतकथाग्रंथ, ३० उपदेशपर ग्रंथ आणि कवीद्रसेवक व महतीसागर यांचे अभंग ग्रंथ विशेष उल्लेखनिय आहेत. याशिवाय तत्त्वविचारविषयक, श्रावकाचार निरुपणात्मक, तीर्थक्षेत्रवर्णनपर, पूजा -- विधी विधान संबंधित आणि आरती --- स्तुती --- स्तोत्रप्रधान असे ग्रंथही लक्षणीय आहेत. ही सर्व मराठी जैन ग्रंथरचना मुख्यतः तत्कालीन भट्टारक व त्यांचा शिष्यवर्ग यांनी केली, हे विशेष होय, या सर्व मराठी जैन ग्रंथांवरू न मध्ययुगीन काळातील महाराष्ट्राचा धार्मिक इतिहास समजण्यास अत्यंत मोलाची मदत होते.

आधुनिक मराठी जैन सहित्य हे सामान्यतः १८५० सालानंतर हळ्ळूहळ्ळू विकास होत गेले. इंग्रजी शिक्षणप्रणालीचा अवलंब, मुद्रणपद्धतीचा उपयोग, नवविचारांचा स्वीकार, सामाजिक बांधिलकीची जाणीव, जैन संस्कृतीच्या श्रेष्ठत्वाचा रास्त अभिमान आणि त्या संस्कृतीचा परिचय

नवीन पध्दतीने सर्वांना करून देण्याची तीव्र तळमळ इत्यादी कारणांमुळे जैन साहित्याच्या क्षेत्रात व्यापक प्रमाणावर परिवर्तन होण्यास सुरुवात झाली. लेखनासाठी विशिष्ट विषयांचे बंधन न स्वीकारता लेखनविषयामध्ये विविधता आणण्यास प्रारंभ झाला ; तसेच शास्त्र ग्रंथांच्या मुद्रणास असलेला तीव्र विरोध झुगारून देऊन जैनशास्त्रप्रणीत धर्मज्ञान मुद्रित पुस्तकांच्या रूपाने सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचविष्ण्याची प्रथा पाढण्यात आली. अभिजात संस्कृत --- प्राकृत जैन ग्रंथांचे सरल मराठी अनुवाद लोकांपर्यंत पाहोचू लागले. याचबरोबर जैन पूजा - प्रतिष्ठा, व्रत - उद्यापने, सण - उत्सव, नित्य - नैमित्तिक क्रिया, संस्कार विधी आदी विषयांवरील श्रावकांना उपयुक्त अशा ग्रंथांची रचना होऊ लागली आणि त्यांच्या प्रसारासाठी बच्याच प्रकाशन संस्था अस्तित्वात आल्या व निष्ठेने काम करू लागल्या.

तसेच जैन इतिहास, जैन तत्त्वज्ञान, जैन संस्कृती, जैन आचारपद्धती, जैन समाज आदी विषयांवरील विचारप्रवर्तक लेखन आधुनिक शास्त्रीय पध्दतीने लोकांपुढे मांडण्यात येऊ लागले. यासाठी कथा, कादंबरी, काव्य, चरित्र, नाटक आदी वाड्मयप्रकारांचा आधुनिक काळाला अनुसरू न समाजपरिवर्तनाच्या कामासाठी सर्वत्र उपयोग करण्यात येऊ लागला. विशेष म्हणून समाजपरिवर्तनाच्या या प्रक्रियेला सुयोग्य दिशा व गती देण्याचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण कार्य मराठीतील जैन नियतकालिकांनी सन १८८५ सालापासून म्हणजे ‘ जैनबोधक ’ या पहिल्या जैन नियतकालिकाच्या स्थापनेपासून आजतागायत या शंभर वर्षाच्या कालखंडात अव्याहतपणे व जबाबदारीच्या जाणिवेने निष्ठापूर्वक चालू ठेवले आहे. साहजिकच या विविध प्रकारच्या मराठी जैन साहित्याची निर्मिती व अभिवृद्धी साधण्यासाठी एक नवा शिक्षित लेखकवर्ग समाजात उदयास आला आणि त्यांचेच प्रतिनिधी आज या संमेलनाच्या निमित्ताने इथे बहुसंख्येने उपस्थित झाले आहेत, ही मोठी आनंदाची व अभिमानाची गोष्ट आहे.

शेवटी मराठी जैन साहित्याच्या इतिहासाच्या या आढाव्यावरू न काही गोष्टी प्रकर्षाने प्रत्ययास येतात. त्यातील पहिली वैशिष्ट्यपूर्ण गोष्ट ही की, मध्ययुगीन मराठी जैन साहित्य ही मुख्यतः भट्टारक व साधुवर्गाची निर्मिती होती, तर आधुनिक मराठी जैन साहित्यनिर्मितीमध्ये पंडितवर्ग व नव आंग्लशिक्षितवर्ग यांची कामगिरी फार मोठी आहे. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट ही की,

आधुनिक मराठी जैन साहित्यामध्ये स्त्री - लेखिकांचा सहभाग सारखा वाढता व हितकारी स्वरू पाचा आहे. तिसरी उल्लेखनीय गोष्ट ही की, मध्ययुगीन मराठी जैन साहित्याची निर्मिती मुख्यतः विदर्भ व मराठवाडा या भागात झाली तर आधुनिक मराठी साहित्याची निर्मिती व प्रगती प्रामुख्याने दक्षिण व पश्चिम महाराष्ट्र या भागात झाली; म्हणूनच मराठी जैन साहित्याचे पहिले संमेलन कोल्हापूरला व दुसरे सोलापूरला झाले आणि तिसरे आज पुण्याला संपन्न होत आहे. याचा अर्थ असा की, मराठी साहित्याचा एक अविभाज्य व वैशिष्ट्यपूर्ण भाग म्हणून मराठी जैन साहित्य आता सर्वापुढे आले असून ते जास्त समृद्ध करण्याची जबाबदारी मराठी जैन साहित्याचे लेखक व संशोधक यांची आहे; म्हणून हे जबाबदारी कार्य सुलभतेने पार पाडण्यासाठी, उपलब्ध मराठी जैन साहित्य एकत्रित मिळण्यासाठी, हस्तलिखित, जुने मराठी जैन साहित्य संकलित करण्यासाठी व मराठी जैन साहित्याच्या संशोधनाला चालना देण्यासाठी व विविध उपक्रमांनी मराठी जेन साहित्याचा प्रचार करण्यासाठी 'मराठी जैन साहित्य केंद्र' अशी स्वतंत्र संस्था असणे आवश्यक आहे; तेव्हा ही आवश्यकता पुण्याच्या 'महाराष्ट्र जैन सांस्कृतिक मंडळ' या ख्यातनाम संस्थेने पुरी केल्यास ऐतिहासिक कार्य होईल आणि या संमेलनाची ती उत्कृष्ट फलनिष्पत्ती होईल; असे नम्रपणे सुचवावेसे वाटते.

तसेच ही जबाबदारी फार महत्वाची आहे; कारण जैन साहित्याने मानवाला दिलेली विशिष्ट जीवनदृष्टी, जीवनमूल्ये व जीवनपद्धती आणि खास पुरस्कृत केलेली समतेची, एकात्मतेची व लोककल्याणाची भावना यांचे सम्यक् ज्ञान सामान्य जनतेपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचविण्याची आता नितांत जरुरी आहे. साहजिकच जैन संस्कृतीचा संदेश समर्थपणे सांगण्याची स्फुर्ती या संमेलनामुळे सर्व तरुण लेखकांना येवो आणि या कार्यात जैन साहित्याची प्रेरक शक्ती असलेले सिध्दांतचक्रतीर्ती आचार्य मुनिश्री विद्यानंद महाराज यांचे प्रत्यक्ष मार्गदर्शन सर्वाना सदैव लाभो, अशी आशा व्यक्त करू न मी हे भाषण संपवितो. आपण माझे भाषण शांत चित्ताने ऐकून घेतले, याबद्दल मी आपला अत्यंत ऋणी आहे. धन्यवाद !